

The Reduction of Necessary Concomitance to Causation: A Controversy in the Islamic Philosophical Tradition

Amirhossein Zadyousefi*

Abstract

Introduction

Is the relation of necessary concomitance or mutual implication (*talāzum*) between two things a *sui generis* relation or is it reducible to some other relation(s)? If it is so reducible, then what is (are) the metaphysical relation(s) to which the relation of necessary concomitance between two things is reduced? This question has raised a controversy among Muslim philosophers. For them, the answer to the first question is in the affirmative, but they are divided over the second question, offering two classes of theories: causal theories and causal-correlational theories. In the literature on Islamic philosophy, this problem was dealt with by Mūsawī A'zam (2016) and Mišbāḥ Yazdī (2012: 341-5). My research is distinguished from these two works in that first, I will portray the controversy between the two rival theories; second, I present objections by opponents of the causal theory; third, I consider whether advocates of the causal theory succeed in their responses to these objections; fourth, I introduce certain counterexamples that have not been taken account of in the literature; and fifth, I make suggestions in response to those counterexamples. No independent paper has so far been published on this subject.

Method of Research

This research is done with the descriptive-analytic method drawing on a logical analysis. Data are first collected through library studies, and then they are analyzed by deploying the methods of logical analysis.

* Assistant professor, Department of Philosophy and Logic, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, amirhosein.zadyousefi@modares.ac.ir

Date received: 26/06/2021, Date of acceptance: 17/09/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Discussion and Conclusions

According to the first theory, the relation of necessary concomitance between two things is reducible to a causal relation between them. In contrast, proponents of the causal-correlational theories believe that correlations offer counterexamples to the causal theory, reducing the relation of necessary concomitance between two things to a causal relation or to a correlation between them. Advocates of the causal theory, however, seek to argue that correlation is itself reducible to the causal relation. Moreover, they provide an argument to show that correlations are also reducible to causal relations.

Conclusion

The argument by advocates of the causal theory for the reduction of correlations to causal relations does not seem valid. Moreover, there are further counterexamples against advocates of the causal theory, including: (a) the necessary concomitance of existence and quiddity, and (b) the necessary concomitance of quiddities and their implications, such as the 'human quiddity and possibility' and the 'quiddity of number 4 and evenness.' These examples involve a necessary concomitance between two things, whereas they do not have a causal relation. Nevertheless, there seem to be suggestions on behalf of proponents of the causal theory to respond to these counterexamples. As to the examples of 'existence and quiddity,' the 'human quiddity and possibility,' and the 'quiddity of number 4 and evenness,' one might say that if there is a distinction between external causation (namely, the relation of dependence between two entities, which implies two distinct existences) and analytic causation (namely, the relation of dependence between two entities that do not exist distinctly, and indeed have the same existence) as is defended by some people, then one might say that, to begin with, the causation involved in a causal theory generalizes over both external and analytic causations, and secondly, there is an analytic, rather than external, causation holding between the above pairs of entities. Moreover, as to the counterexample of two correlates, it might be explained that they are effects of a third entity: each correlate, say x 's being above and y 's being below, is caused by a third entity, which consists of a situation in which x is above y in the external world relative to our perceptual system as we observe the situation. As long as such a cause obtains, there is a necessary concomitance between x 's being above and y 's being below.

Keywords: Relation of necessary concomitance, causation, reduction, correlation, correlates.

Bibliography

- Bliss, Ricki and Kelly Trogdon (2016), "Metaphysical Grounding", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.):
<<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/grounding/>>.
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh (1983 a), *Al-Shifā'*, *al-Ilāhiyyāt; The Book of Healing, Theology*, Sa'īd Zā'id and al-Ab Qanawātī (ed.), Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library [In Arabic].
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh (1983 a), *Al-Shifā'*, *al-Mantiq, Kitāb al-Qiyās (The Book of Healing, Logic, the Book of Syllogism)*, Sa'īd Zā'id (ed.), Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library [In Arabic].
- Khwāja Naṣīr al-Dīn Ṭūsī (1982), *Asās al-Iqtibās (The Ground for the Acquisition of Knowledge)*, Mudarris Raḍawī (ed.), Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Khwāja Naṣīr al-Dīn Ṭūsī (1996), *Sharḥ al-Ishārāt wa-l-Tanbīhāt (Exposition of Remarks and Admonitions)*, vol. 1-3, Qom: al-Balāgha Press [In Arabic].
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn (2009), *Nihāyat al-Ḥikma (The Ultimate Wisdom)*, Ghulāmriḍā Fayyāḍī (ed.), Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute [In Arabic].
- Fayyāḍī, Ghulāmriḍā, and Sayyid Muṣṭafā Mūsawī A'zam (2014), "Chīstī 'Illiyat Tahliī: Tarḥī Naw az Inqisām 'Illiyat dar Falsafā Islāmī" ("The Whatness of Analytic Causation: A New Proposal about the Division of Causation in Islamic Philosophy"), *Ma'rifat Falsafī* vol. 45, no. 1 [In Persian].
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī (2012), *Sharḥ Ilāhiyyāt Shifā' (Exposition of the Theology of the Book of Healing)*, Muḥammad Bāqir Malikiyān (ed.), vol. 1, Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute Press [In Persian].
- Mu'allimī, Ḥasan (2014), *Ḥikmat Ṣadrā'ī: Sharḥ wa Ta'līqa bar Shawāhid al-Rubūbiyya (Sadraean Wisdom: Exposition and Commentary on Lordly Witnesses)*, Qom: Ḥikmat Islāmī Publications [In Persian].
- Mullā Ṣadrā (1975), *Al-Mabda' wa-l-Ma'ād (The Origin and the Resurrection)*, Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī (ed.), Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy [In Arabic].
- Mullā Ṣadrā (1981), *Al-Shawāhid al-Rubūbiyya fi-l-Manāhij al-Sulūkiyya (The Lordly Witnesses in the Ways of Spiritual Journey)*, Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī (ed.), Mashhad: Al-Markaz al-Jāmi'ī li-l-Nashr [In Arabic].
- Mullā Ṣadrā (1981), *Al-Ḥikmat al-Muta'āliya fi-l-Asfār al-'Aqliyya al-Arba'a (The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys)*, vol. 1-9, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth [In Arabic].
- Mullā Ṣadrā (n.d.), *Al-Ḥāshiya 'alā Ilāhiyyāt al-Shifā' (The Commentary on the Theology of the Book of Healing)*, Qom: Bīdār Publications [In Arabic].
- Mūsawī A'zam, Sayyid Muṣṭafā (2016), "Kārkardhāyi 'Illiyat Tahliī dar Burhān" ("The Functions of Analytic Causation in Demonstrative Proof"), *Ma'rifat Falsafī*, vol. 54, no. 2, [In Persian].

فروکاهشِ تلازم به علیت؛ نزاعی در سنت فلسفه اسلامی

امیرحسین زادیوسفی*

چکیده

آیا رابطه تلازمی میان دو شیء رابطه‌ای اصیل است یا این‌که به رابطه یا روابط دیگری فروکاسته می‌شود؟ اگر پاسخ مثبت است، آن‌گاه رابطه تلازمی میان دو شیء به چه رابطه (روابط) متافیزیکی دیگری فروکاسته می‌شود؟ از نظر فیلسوفان مسلمان، پاسخ پرسش اول مثبت است، اما آن‌ها در پاسخ به پرسش دوم به دو دسته تقسیم شده‌اند با دو نظریه مختلف. این نظریات را «نظریه علی» و «نظریه علی - تضایفی» نامیده‌ام. براساس نظریه اول، رابطه تلازمی میان دو شیء فقط به رابطه علی میان آن‌ها فروکاسته می‌شود. اما درمقابل، طرفداران نظریه علی - تضایفی متضایفان را مثال نقضی بر نظریه علی تلقی می‌کنند و از این رو، بر این باورند که رابطه تلازمی میان دو شیء یا به رابطه علی یا به رابطه تضایفی میان آن‌ها فروکاسته می‌شود. در این مقاله سعی خواهیم کرد به این موارد بپردازیم: تصویر این نزاع، ارائه اشکال مخالفان نظریه علی، بررسی موفقیت پاسخ مدافعان نظریه علی به این اشکال، معرفی چند مثال نقض که در ادبیات بحث وجود ندارد، ارائه پیش‌نهادهایی برای برون‌رفت طرفداران نظریه علی از اشکال مثال‌های نقض. روش تحقیق در این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی با تکیه بر تحلیلی منطقی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: رابطه تلازمی، علیت، فروکاهش، تضایف، متضایفان.

* استادیار گروه فلسفه و منطق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
amirhosein.zadyusefi@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۶

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

۱. مقدمه

اشیای مختلف می‌توانند روابط متنوعی با یکدیگر داشته باشند، مثل رابطه مکانی. برای مثال، چشم ما و صفحه‌ای که این سطور بر آن نگاشته شده است با یکدیگر این رابطه را دارند که به فاصله مثلاً بیست سانتی‌متری از یکدیگر قرار دارند. دو شیء می‌توانند با یکدیگر رابطه مالکیت داشته باشند. برای مثال، اگر یک کتاب داشته باشید، شما مالک کتاب و کتاب مملوک شما خواهد بود؛ از این رو، بین شما و کتاب مفروض رابطه مالکیت برقرار است. یکی از روابطی که می‌توان میان دو شیء فرض کرد **رابطه تلازمی** میان آن دو است. ممکن است سؤال شود منظور از این رابطه چیست؟ اجازه دهید تلازم میان دو شیء را به شکل زیر تعریف کنیم:

تعریف ۱: x و y متلازم‌اند، اگر و تنها اگر یکی از x یا y تحقق داشته باشد، آن‌گاه دیگری نیز تحقق داشته باشد.^۱

برای مثال، میان معلول و علت تامه رابطه تلازم برقرار است، چراکه اگر علت تامه تحقق داشته باشد معلول تحقق دارد و به عکس. اما در این‌جا سؤالی مطرح است و آن این‌که آیا رابطه تلازم میان دو شیء قابل فروکاستن به رابطه دیگری در میان آن دو شیء است؟ پاسخ مثبت به پرسش فوق ما را به سؤال دیگری سوق خواهد داد و آن این‌که آن رابطه دیگر چه رابطه‌ای است؟

تقریباً اکثر فیلسوفان مسلمان که با پرسش‌های فوق روبه‌رو بوده‌اند به پرسش اول پاسخ مثبت داده‌اند. ایشان وجود رابطه تلازمی میان دو شیء را اصیل نمی‌دانند و سعی می‌کنند آن را به رابطه‌ای مبنایی‌تر و اصیل‌تر میان دو شیء فروبکاهند. اما پاسخ متفاوت ایشان به پرسش دوم آن‌ها را به دو گروه تقسیم می‌کند: برخی از آن‌ها، هم‌چون ابن‌سینا، ملاصدرا، و خواجه نصیر وجود رابطه تلازمی میان دو شیء را به وجود رابطه علی معلولی میان دو شیء فرومی‌کاهند؛ و برخی دیگر هم‌چون فخر رازی، شیخ اشراق، و ابوالبرکات بغدادی وجود رابطه تلازمی میان دو شیء را در برخی موارد به رابطه علی معلولی و در برخی موارد دیگر به رابطه تضایفی میان دو شیء فرومی‌کاهند.

در این مقاله سعی دارم به بررسی هریک از نظریات فوق بپردازم. برای سهولت، نظریه اول را **نظریه علی** و نظریه دوم را **نظریه علی - تضایفی** می‌نامم. ابتدا اجازه دهید به پیشینه تحقیق نگاهی کنیم.

۲. پیشینه تحقیق

تا آن‌جا که نگارنده در میان مقالات فارسی‌زبان و انگلیسی‌زبان جست‌وجو کرده است، مقاله مستقلی در باب نزاع مذکور در سنت فلسفه اسلامی و ارزیابی و تحلیل آن نگاشته نشده است. تنها در یک مقاله با عنوان «کارکردهای علیت تحلیلی در برهان» در باب منطق، سیدمصطفی موسوی اعظم هنگام بحث درباره انواع برهان (لم، إن، و إن مطلق) و بررسی نسبت علیت میان حد وسط، حد اکبر، و حد اصغر اشاره‌ای بسیار مختصر به نزاع فوق در سنت اسلامی می‌کند (موسوی اعظم ۱۳۹۵). اشاره او به این نزاع صرفاً این است که از نظر برخی تلازم به علیت فروکاسته شده و از نظر برخی دیگر به رابطه تضایف نیز فروکاسته می‌شود. وی سپس از این مطلب در بحث علیت میان حد وسط، حد اکبر، و حد اصغر استفاده کرده است. اساساً طرح این بحث در مقاله مذکور برای بررسی و ارزیابی آن نیست و صرفاً برای استفاده در بحثی منطقی به آن اشاره می‌شود. این درحالی است که هدف اصلی مقاله پیش‌رو ترسیم این نزاع، بررسی اعتبار استدلال‌های مطرح‌شده در این نزاع، معرفی مثال‌های نقض بیش‌تر علیه نظریه علی، و نیز ارائه پیش‌نهادهایی به طرف‌داران نظریه علی برای برون‌رفت از اشکال مثال‌های نقض است، اموری که در مقاله موسوی اعظم به آن‌ها پرداخته نشده است.

هم‌چنین، در میان کتب فارسی‌زبان، تا آن‌جا که نگارنده گشته است، تنها کتابی که به نزاع فوق در سنت اسلامی اشاره کرده است شرح محمدتقی مصباح یزدی بر *الهیات شفا* است (مصباح یزدی ۱۳۹۱: ۳۴۱-۳۴۵). همان‌طور که در ادامه خواهیم دید، یکی از مواضعی که ابن‌سینا به بحث فروکاهش تلازم به علیت پرداخته است در فصل ششم از مقاله اول کتاب *الهیات شفا* است. از این‌رو، مصباح یزدی ذیل شرح عبارات شیخ در این بخش به نزاع فوق اشاره کرده است. در مقام داوری این نزاع، مصباح یزدی بر این باور است که رابطه تلازمی گاهی اصالتاً میان امور خارجی است و گاهی اصالتاً میان امور ذهنی (همان: ۳۴۳). از این‌رو، از نظر وی چنین نیست که رابطه تلازمی میان متضایفان به رابطه علی فروکاسته شود. مقاله حاضر از سه جهت با آنچه مصباح یزدی انجام داده است متفاوت است: اولاً، مصباح یزدی به بررسی و نقد استدلال طرف‌داران نظریه علی برای نشان‌دادن این‌که رابطه تلازمی میان متضایفان به رابطه علی فروکاسته می‌شود نپرداخته است، حال آن‌که یکی از مهم‌ترین اهداف این مقاله نشان‌دادن این مطلب است که این استدلال نامعتبر است؛ دوم، این مقاله مثال نقض‌های بیش‌تری را، علاوه بر متضایفان، علیه نظریه علی استخراج خواهد کرد. این

مثال‌های نقض بیش‌تر عبارت‌اند از رابطه تلازمی میان «وجود و ماهیت» و «ماهیت و امکان» (برای مثال، «ماهیت انسان و امکان» و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت»). همان‌طور که خواهیم دید، در این مثال‌ها از یک طرف رابطه تلازمی ادعا شده و از طرف دیگر، رابطه علی انکار شده است. همان‌طور که خواهیم دید، این مثال‌ها نیز، علاوه بر متضایفان، مثال‌های نقضی علیه نظریه علی خواهند بود. این در حالی است که مصباح یزدی به این مثال‌های نقض بیش‌تر اشاره نکرده است؛ سوم، در این مقاله تلاش خواهد شد پیش‌نهادی ارائه شود که براساس آن طرف‌داران نظریه علی بتوانند از اشکال متضایفان که علیه نظریه ایشان مطرح می‌شود راه فراری بیابند و این در شرح مصباح یزدی به چشم نمی‌خورد. در بخش‌های آتی، ضمن معرفی نظریه علی و نظریه علی - تضایفی به پیشینه تاریخی بحث اشاره خواهد شد.

۳. روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله به شیوه توصیفی تحلیلی با تکیه بر تحلیل منطقی خواهد بود، به این شکل که در ابتدا اطلاعات از طریق مطالعه کتاب‌خانه‌ای گردآوری شده‌اند و سپس با استفاده از روش‌های تحلیل منطقی به تحلیل داده‌ها پرداخته‌ایم.

۴. نظریه علی

همان‌طور که ذکر شد، ملاصدرا، ابن‌سینا، و خواجه نصیر از جمله فیلسوفان مسلمان قائل به نظریه علی‌اند. برای مستدل‌ساختن نسبت نظریه علی به هریک از فیلسوفان نام‌برده، لازم است عباراتی از ایشان در این زمینه ذکر کنیم، دال بر طرف‌داری‌شان از نظریه علی.

الف) ملاصدرا

ملاصدرا در کتاب *اسفار* در فصلی با عنوان «فی أن واجب الوجود لا یکون بالذات و بالغیر جمیعا و فی عدم العلاقة اللزومیة بین واجبین لو فرضنا» چنین می‌نویسد:

متن ۱:

و من هاهنا تبیین أنه لا یصح أن یکون لواجب الوجود علاقة لزومیة مع واجب وجود آخر لو فرضنا إذ العلاقة العقلیة إنما یتحقق بین أمور یکون بعضها علة موجبة لبعض آخر أو بین

أمر تكون معلولة لعلة واحدة موجبة بلا واسطة أو بوسط فإننا نعلم أن الأمور التي ليست بينها علاقة العلية و المعلولية و الافتقار و الارتباط بغير وسط أو بوسط يجوز عند العقل وجود بعضها منفكا عن الآخر^۲ (ملاصدرا ۱۹۸۱: ج ۱، ۹۵).

هم چنین وی در حاشیه اش بر الهیات شفا چنین می گوید:

متن ۲:

و المراد بالتكافى بين شيئين فى الوجود هو التلازم العقلى بينهما بأن يكون كل منهما يستدعى بحسب الذات وجود الآخر و بأبى الانفكاك عنه و هذا بعينه معنى الوجوب بالقياس إلى الغير و هو غير معنى الوجوب بالغير لكنه لا يتحقق إلا بين شيئين كل منهما يجب بالآخر بوجه أو كلاهما يجب بثالث يوقع العلاقة بينهما فإن كل شيئين لا يكون أحدهما موجبا للآخر و لا أيضا يوجبهما شيء ثالث يوقع العلاقة بينهما بأن أوجب ذلك الثالث كلا منهما بالآخر أو مع الآخر فلا لزوم بينهما فى الوجود و لا العقل بأبى فى النظر إلى كل منهما انفكاكه عن الآخر^۳ (ملاصدرا بی تا: ۳۱-۳۲).

و هم چنین در ادامه بیان می کند:

متن ۳: «لا بد فى التلازم من كون أحد المتلازمين علة موجبة للآخر أو كونهما معا معلولى علة خارجية»^۴ (ملاصدرا بی تا: ۳۲).

حال اجازه دهید شواهد متنی ای ارائه کنیم که نشان می دهد ابن سینا نیز جزء طرف داران نظریه علی است.

ب) ابن سینا

ابن سینا در کتاب الهیات شفا می نویسد:

متن (۴): «و كل شيئين ليس أحدهما علة للآخر و لا معلولا له [أى، للاخر] ثم بينهما هذه العلاقة فلا يجوز أن يكون رفع أحدهما علة لرفع الآخر من حيث هو ذات...»^۵ (ابن سینا ۱۴۰۴ ق الف: ۸۱).

هم چنین، وی در انتهای استدلال خود برای عدم تکافو دو واجب در کتاب الهیات شفا دارد:

متن (۵): «فإذن ليس يمكن أن يكونا متكافئى الوجود، فى حال ما، لا يتعلقان بعلة خارجية، بل يجب أن يكون أحدهما هو الأول بالذات، أو يكون هناك سبب خارج آخر يوجبهما جميعا بإيجاب العلاقة التي بينهما أو يوجب العلاقة بإيجابهم»^۶ (ابن سینا ۱۴۰۴ ق الف: ۴۱).

باتوجه به عبارات نقل شده از ابن سینا قابل برداشت است که از نظر وی، رابطه تلازمی میان دو شیء تنها در صورتی ممکن است که یا آن دو علت و معلول یکدیگر باشند یا هر دو معلول علت سومی. حال اجازه دهید نشان دهیم خواجه نصیر نیز طرفدار این نظریه علی بوده است.

ج) خواجه نصیر

خواجه نصیر در کتاب شرح الاشارات و التنبیها دربارۀ رابطه تلازم چنین می نویسد:

متن ۶:

التلازم عند التحقيق لا يقتضيه إلا العلة الموجبة و يكون إما بينها و بين معلولها أو بين معلولين لها لا كيف اتفق بل من حيث تقتضى تلك العلة تعلقا ما لكل واحد منهما بالآخر على ما سيأتى بيانه و كل شئيين ليس أحدهما علة موجبة للآخر و لا معلولا و لا ارتباط بينهما بالانتساب إلى ثالث كذلك، فلا تعلق لأحدهما بالآخر و يمكن فرض وجود أحدهما منفردا عن الآخر لكن الجمهور لا يتفطنون لذلك و يظنون أن التلازم بين الشئيين ليس أحدهما علة للآخر ربما يكون من غير أن يقتضى الارتباط بينهما ثالث و يتمثلون في ذلك بالمضافين^۶ (طوسی ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۱۷).

همان طور که از این متن برمی آید، خواجه نصیر نیز همانند ابن سینا و ملاصدرا قائل است که در صورتی رابطه تلازمی میان دو شیء برقرار است که یا یکی از آن دو معلول دیگری باشد یا هر دو معلول علت سوم. در این متن خواجه به نکته جالبی اشاره کرده است و بیان می کند عده ای این نظریه را با ارائه مثال نقض متضایفان ابطال می کنند. در این باره در ادامه سخن خواهیم گفت.

باتوجه به شواهد متنی ای که از ملاصدرا، ابن سینا، و خواجه نصیر ارائه کردیم به دست می آید که از نظر ایشان رابطه تلازمی میان دو شیء رابطه ای اصیل نیست و به رابطه علیت میان دو شیء فروکاسته می شود، و رابطه علی میان دو شیء از دو حال خارج نیست: یا یکی از دو شیء معلول دیگری است یا این که هر دو شیء به نحوی، با واسطه یا بی واسطه، معلول شیء سومی اند. حال باتوجه به مطالب ذکر شده تعریف فروکاسته شده تلازم به علیت تعریف زیر خواهد بود:

تعریف ۲: x و y متلازم اند، اگر و تنها اگر یکی از x یا y معلول دیگری باشد و یا هر دوی x و y معلول علت دیگر به نام z باشند.

همان‌طور که در متن خواجه نصیر نیز اشاره کردیم، نظریه علی مخالفانی دارد که با ارائه مثال‌های نقض سعی می‌کنند این نظریه را ابطال کنند و نظریه جای‌گزینی را معرفی کنند که آن را نظریه علی - تضایفی نام نهادیم. اجازه دهید نگاهی به نظریه جای‌گزین بیندازیم.

۵. اشکالی به طرف‌داران نظریه علی؛ معرفی نظریه علی - تضایفی

همان‌طور که توضیح دادیم، طرف‌داران نظریه علی بر این باورند که رابطه تلازمی میان دو شیء، تنها، به رابطه علی میان دو شیء فروکاسته می‌شود. اما برخی از فیلسوفان، برای مثال، ابوالبرکات بغدادی، فخر رازی، و شیخ اشراق با ارائه مثال نقض نشان می‌دهند که نظریه علی در بهترین حالت نظریه‌ای کامل نیست. مثال نقض مخالفان نظریه علی متضایفان‌اند. از نظر آن‌ها متضایفان دو شیئی‌اند که میانشان رابطه تلازمی برقرار است، ولی رابطه علی خیر. این گروه استدلال زیر را برای دفاع از ادعای خود مطرح می‌کنند:

A1:

۱. بین متضایفان تلازم وجود دارد؛
۲. اگر نظریه علی صحیح باشد، آن‌گاه متضایفان یا یکی معلول دیگری است یا هردوی آن‌ها معلول علت سومی خواهند بود؛
۳. اما، نه یکی از متضایفان معلول دیگری است و نه هردو معلول علت سوم‌اند؛
۴. بنابراین، نظریه علی صحیح نیست.

باتوجه به استدلال مذکور مخالفان نظریه علی متضایفان را مثال نقضی می‌دانند علیه این نظریه. آن‌ها سعی می‌کنند نشان دهند رابطه تلازمی میان دو شیء، دست‌کم، تنها به رابطه علی میان دو شیء فروکاسته نمی‌شود، بلکه علاوه بر رابطه علی به رابطه دیگری به‌نام رابطه تضایفی نیز فروکاسته می‌شود. اجازه دهید این گروه را طرف‌داران نظریه علی - تضایفی بنامیم. از نظر طرف‌داران این نظریه، می‌توان میان دو شیئی که رابطه علی ندارند نیز رابطه تلازمی داشت. بنابراین، طرف‌داران نظریه علی - تضایفی تعریف زیر را جای‌گزین تعریف ۲ می‌نمایند:

تعریف ۳: x و y متلازم‌اند، اگر و تنها اگر یکی از x یا y معلول دیگری باشد یا هردوی x و y معلول علت دیگر به‌نام z باشند یا بین x و y رابطه تضایف برقرار باشد.

از این رو، طبق تعریف ۳ رابطه تلازمی میان دو شیء یا به رابطه علی فروکاسته می‌شود یا به رابطه تضایفی میان آن‌ها. حال اجازه دهید بینیم طرف‌داران نظریه علی چگونه می‌توانند به استدلال A1 پاسخ دهند.^۸

۶. پاسخی به استدلال A1

به نظر می‌رسد راه سرراست پیش‌روی طرف‌داران نظریه علی برای پاسخ به استدلال A1 انکار مقدمه ۳ باشد. از آن‌جاکه گزاره ۳ در استدلال A1 گزاره عطفی است، برای نشان‌دادن کذب آن، کافی است نشان داده شود که یکی از طرفین عطف کاذب است. بنابراین، اگر طرف‌داران نظریه علی بتوانند استدلالی ارائه کنند که نشان دهد یکی از طرفین عطف کاذب است، توانسته‌اند کذب مقدمه ۳ را نشان دهند. پس، دو راه پیش‌روی طرف‌داران نظریه علی است: یا نشان دهند «یکی از متضایفان معلول دیگری است» یا نشان دهند:

P: متضایفان، معلول علت سومی‌اند.

طرف‌داران نظریه علی از جمله ابن‌سینا و ملاصدرا راه دوم را می‌پیمایند و سعی می‌کنند از گزاره P دفاع کنند. از نظر آن‌ها حتی دو شیء متضایف نیز معلول علت سوم‌اند. ابن‌سینا در الهیات شفا می‌نویسد:

متن ۷: «و المضافان لیس أحدهما واجبا بالآخر، بل مع الآخر، و الموجب لهما العلة التی جمعتهما، و أيضا المادتان أو الموضوعان أو الموصوفان بهما. و لیس یکفی وجود المادتين أو الموضوعين لهما وحدهما، بل وجود ثالث یجمع بينهما»^۹ (ابن‌سینا ۱۴۰۴ ق الف: ۴۱).

وی در این کتاب در بحث از عدم تکافوی دو واجب توضیح می‌دهد که چگونه ممکن است رابطه تلازم که طبق ادعای وی تنها در صورت وجود رابطه علی معلولی برقرار است، میان متضایفان نیز برقرار شود. به نظر او وجود رابطه تلازمی بین متضایفان نیز به نحوی به رابطه علی معلولی بازمی‌گردد که در آن هر دو شیء معلول علت سوم‌اند، و از این‌رو بین متضایفان نیز رابطه تلازمی برقرار است.

ملاصدرا نیز در حاشیه بر الهیات شفا در دفاع از P چنین می‌نویسد:

متن ۸:

لکن کثیر من الناس و منهم أبو البرکات البغدادی و الامام الرازی و صاحب الاشراف لم یتفطنوا لذلك و زعموا أن التلازم بین شیئین لیس أحدهما علة للآخر ربما یکون من غیر أن یوجب الارتباط بینهما ثالث و یتمثلون فی ذلك بالمتضایفین و ذلك ظن باطل أشار الشیخ إلى إبطاله^{۱۰} (ملاصدرا بی تا: ۳۲).

در ادامه، سعی می‌کنیم استدلال ابن‌سینا را برای دفاع از P بیان کنیم. قبل از این کار، ذکر این نکته مهم است که وی استدلال خود را با تقسیمی شروع می‌کند: در شق اول استدلال خود متضایفان را دو مضاف حقیقی و در شق دوم آن‌ها را دو مضاف مشهوری در نظر

فروکاهش تلازم به علیّت؛ نزاعی در سنت فلسفه اسلامی (امیرحسین زادیوسفی) ۱۲۱

می‌گیرد. خوب است قبل از ارائه استدلال ابن‌سینا توضیح مختصری درباره «مضاف حقیقی» و «مضاف مشهوری» ارائه دهیم. لفظ مضاف، آن‌طور که علامه طباطبایی (طباطبایی ۱۳۸۸: ۱۴۱) بیان کرده است، سه کاربرد دارد:

- **مضاف حقیقی:** هنگامی که به دو شیء متضایفان به این معنی اطلاق می‌شود منظور از مضاف نفس مقوله اضافه است. برای مثال ابوت و بنوت دو مضاف حقیقی‌اند؛
- **مضاف به معنای موضوع مقوله:** هنگامی که به دو شیء متضایفان به این معنی اطلاق می‌شود منظور از مضاف موضوع مقوله اضافه است، چراکه نفس اضافه عرض بوده و عرض نیازمند موضوع است؛
- **مضاف مشهوری:** هنگامی که به دو شیء، متضایفان به این معنی اطلاق می‌شود منظور از مضاف موضوع مقوله اضافه به علاوه نفس مقوله اضافه است. برای مثال آب و این دو مضاف مشهوری‌اند.

از آن‌جاکه رابطه تلازمی و معیت برای دو مضاف حقیقی ذاتی و برای دو مضاف مشهوری عارضی است، در ادامه تنها قسمت اول استدلال ابن‌سینا را در دفاع از P بیان می‌کنیم که برای دو مضاف حقیقی ترتیب داده شده است، چراکه دو مضاف مشهوری حقیقتاً با یکدیگر رابطه تلازمی و معیت ندارند و معیت آن‌ها به دلیل عروض مضاف حقیقی بر ذات موضوع دو مضاف است. برای مثال، رابطه تلازمی میان ابوت و بنوت رابطه‌ای ذاتی است. هنگامی که این دو صفت بر ذات آب و آب عارض می‌شوند، آب و این نیز با یکدیگر رابطه تلازمی و معیت پیدا می‌کنند. اما در واقع این تلازم و معیت بالعروض است. با این توضیح، اجازه دهید استدلال ابن‌سینا برای دفاع از P را بررسی کنیم. استدلال ابن‌سینا در کتاب *الهیات شفا* چنین است:

متن ۹:

و المضافان لیس أحدهما واجبا بالآخر، بل مع الآخر، و الموجب لهما العلة التي جمعتهما، و أيضا المادتان أو الموضوعان أو الموصوفان بهما. و لیس یکفی وجود المادتين أو الموضوعين لهما وحدهما، بل وجود ثالث يجمع بينهما. و ذلك لأنه لا يخلو إما أن يكون وجود كل واحد من الأمرين و حقیقته هو أن يكون مع الآخر، فوجوده بذاته يكون غير واجب، فیصير ممكنا، فیصير معلولا، و يكون كما قلنا لیس علتة مكافئة فی الوجود، فتكون إذن علتة أمراً آخر، فلا يكون هو و الآخر علة للعلاقة التي بينهما، بل ذلك الآخر^{۱۱} (ابن‌سینا ۱۴۰۴ ق الف: ۴۱).

استدلال ابن سینا که آن را استدلال A2 می‌نامیم، از این قرار است: حقیقت وجود هر یک از دو متضایف به‌گونه‌ای است که همواره با دیگری است و این معیت ذاتی هر یک از آنهاست، نه عارض آنها. حقیقت وجود هر یک از متضایفان به‌گونه‌ای است که باید با دیگری باشد.^{۱۲} حال که وجود دو متضایف به یک‌دیگر وابسته است آن دو مستقل نخواهند بود؛ در این صورت واجب‌الوجود نبوده بلکه ممکن‌الوجودند. از آن‌جاکه هر ممکن‌الوجودی معلول است، دو متضایف معلول خواهند بود. از طرفی، علت هر یک از آنها مکافئش در وجود (یعنی، طرف دیگر) نیست؛ چراکه مکافئش با او معیت دارد، در حالی که می‌دانیم علت مقدم بر معلول است. پس به‌ناچار علت آنها امر دیگری غیر از آنهاست.

همان‌طور که پیداست، نتیجه استدلال ابن سینا همان گزاره P در بالاست: «متضایفان معلول علت سومی اند». اما اجازه دهید بررسی کنیم که آیا استدلال ابن سینا معتبر است و آیا می‌تواند از گزاره P دفاع کند یا خیر.

۷. بررسی اعتبار استدلال A2 در دفاع از P

تا بدین جا گفتیم طرف‌داران نظریه علی بر این باورند که رابطه تلازمی میان دو شیء به رابطه علی میان آن دو فروکاسته می‌شود. در مقابل، طرف‌داران نظریه علی - تضایفی با ارائه استدلال A1 علیه نظریه علی بر این باورند که رابطه تلازمی میان دو شیء تنها به رابطه علی میان دو شیء فروکاسته نمی‌شود، بلکه یا به رابطه علی میان آن دو فروکاسته می‌شود یا به رابطه تضایفی. در مقابل، طرف‌داران نظریه علی استدلال A2 را برای پاسخ‌گویی به طرف‌داران نظریه علی - تضایفی ارائه می‌کنند. همان‌طور که ملاحظه شد، هدف استدلال A2 این است که از گزاره P دفاع کند، اما به نظر می‌رسد این استدلال برای دفاع از P چندان موفق نباشد. دوباره گزاره P را به یاد آورید:

P: متضایفان معلول علت سوم اند.

طبق P متضایفان، هر دو، معلول علت سوم اند. اما نتیجه استدلال A2 به‌هیچ‌وجه چنین چیزی را اثبات نمی‌کند. همان‌طور که دیدیم، استدلال ابن سینا دویخشی است. در بخش اول وی نشان می‌دهد که دو متضایف معلول اند و در بخش دوم، نشان می‌دهد که دو متضایف نمی‌توانند معلول یک‌دیگر باشند. برای روشن شدن مطلب، اجازه دهید صورت منطقی استدلال A2 را ارائه کنیم:

A2:

۱. x و y دو شیء متضایف حقیقی اند؛
 ۲. اگر دو شیء متضایف حقیقی باشند، آن گاه به گونه‌ای اند که وجود هریک از آنها مستقل از دیگری نیست؛
 ۳. بنابراین، x و y مستقل از یکدیگر نیستند؛
 ۴. اگر دو شیء به گونه‌ای باشند که از یکدیگر مستقل نباشند، آن گاه واجب‌الوجود نیستند؛
 ۵. بنابراین، x و y واجب‌الوجود نیستند، بلکه ممکن‌الوجودند؛
 ۶. اگر شیئی ممکن‌الوجود باشد، آن گاه معلول است؛
 ۷. بنابراین، x معلول است و y معلول است.
- بخش دوم استدلال:
۸. اگر دو شیء متضایف حقیقی باشند، آن گاه متکافویند و هیچ‌یک بر دیگری تقدم ندارد؛
 ۹. بنابراین، x و y هیچ‌یک بر دیگری تقدم ندارد؛ (۱ و ۸)
 ۱۰. اگر دو شیء علت و معلول یکدیگر باشند، آن گاه یکی بر دیگری تقدم دارد؛
 ۱۱. بنابراین، x و y علت و معلول یکدیگر نیستند؛
 ۱۲. بنابراین، x معلول y نیست و y نیز معلول x نیست.
- حال، این‌سینا نتیجه بخش اول استدلال، یعنی گزاره ۷، را با نتیجه بخش دوم استدلال، یعنی گزاره ۱۲، ترکیب می‌کند و نتیجه می‌گیرد:
۷. x و y معلول‌اند؛
 ۱۲. x معلول y نیست و y نیز معلول x نیست؛
- بنابراین $P: x$ و y معلول علت سومی‌اند.
- اما به نظر می‌رسد نمی‌توان از گزاره ۷ و ۱۲ به‌نحو معتبری نتیجه گرفت که $P: x$ و y معلول علت سومی‌اند. توضیح آن‌که گزاره ۷ بیان می‌کند که هر دو x و y معلول‌اند. از طرفی، گزاره ۱۲ می‌گوید x معلول y نیست و y هم معلول x نیست. بنابراین، اجازه دهید فرض کنیم x معلول شیئی به نام $C1$ و y معلول شیئی به نام $C2$ است. پس، در بهترین حالت، نتیجه استدلالی که از گزاره‌های ۷ و ۱۲ حاصل می‌شود گزاره زیر است:

x معلول C1 و y معلول C2 است.

اما همان‌طور که پیداست، از این گزاره که «x معلول C1 و y معلول C2 است» نمی‌توان نتیجه گرفت که P: x و y معلول علت سومی‌اند؛ زیرا، این نتیجه‌گیری در صورتی معتبر است که گزاره زیر را مفروض گرفته باشیم:

C1 همان C2 است.

به بیان دیگر، با فرض گزاره بالا و دانستن این که «x معلول C1 و y معلول C2 است» می‌توان نتیجه گرفت که هر دو x و y معلول علت مشترک سومی‌اند. اما استدلال A2 این‌سینا نمی‌گوید که چرا باید C1 و C2 را یکی فرض کنیم. کماکان ممکن است که x معلول شیئی باشد و y معلول شیئی دیگر، و این مطلب نتیجه نمی‌دهد که x و y معلول علت سومی‌اند. پس، به نظر می‌رسد استدلال A2 معتبر نباشد و بنابراین، نمی‌تواند از گزاره P: «x و y معلول علت سومی‌اند» حمایت کند. حال اجازه دهید به چند مثال نقض دیگر نگاه اندازیم که در ادبیات بحث میان فیلسوفان مسلمان به آن‌ها اشاره نشده است. این مثال‌ها عمدتاً از میان ادعاهای ملاصدرا انتخاب شده‌اند.

۸. چند مثال نقض دیگر

باتوجه به آنچه تاکنون بیان شد، مثال نقض متضایفان کماکان پیش‌روی طرف‌داران نظریه علی قرار دارد و همان‌طور که دیدیم استدلال طرف‌داران این نظریه برای نشان دادن این که متضایفان خود معلول علت سومی‌اند ناکام است. در این قسمت قصد داریم چند مثال نقض دیگر را علیه نظریه علی بیاوریم. ویژگی این مثال‌ها این است که در آن‌ها از یک طرف تلازم میان دو شیء پذیرفته شده و از طرف دیگر علیت میان آن‌ها انکار شده است.

الف) رابطه تلازمی میان وجود و ماهیت

ملاصدرا که از طرف‌داران نظریه علی است در کتاب *شواهد الربوبیه* در بیان کیفیت رابطه بین وجود و ماهیت می‌نویسد:

متن ۱۰:

أن بین الوجود و الماهية الموجودة به ملازمة عقلية لا صحابة بحسب الاتفاق فقط بل بالمعنى المعهود بین الحكماء و لا بد أن يكون أحد المتلازمين تلازماً عقلياً متحققاً بالآخر

أوهما متحققین جمیعا بأمر ثالث موقع الارتباط بینهما و الشق الثانی غیر صحیح لأن أحدهما و هو الماهیة غیر مجعولة و لا موجودة فی نفسها لنفسها كما أقمنا البراهین علیه فی مقامه فیبقی الشق الأول ثم لا یجوز أن یكون الماهیة مقتضیة للوجود و إلا لكانت قبل الوجود موجوده هذا محال. فالحق أن المتقدم منهما علی الآخر هو الوجود لكن لا بمعنی أنه مؤثر فی الماهیة لكونها غیر مجعولة كما مر بل بمعنی أن الوجود هو الأصل فی التحقق و الماهیة تبع له لا كما یتبع الموجود للموجود بل كما یتبع الظل للشخص و الشیخ لذی الشیخ من غیر تأثیر و تأثر فیکون الوجود موجودا فی نفسه بالذات و الماهیة موجودة بالوجود أی بالعرض فهما متحدان بهذا الاتحاد^{۱۳} (ملاصدرا ۱۳۶۰: ۷-۸).

در متن مذکور ملاصدرا ادعا می‌کند بین وجود و ماهیتی که به وسیله وجود موجود شده است ملازمه‌ای عقلی برقرار است. وی در تبیین چگونگی ملازمه میان وجود و ماهیت از نظریه علی کمک می‌گیرد. اگر بخواهیم ادعای وی را در قالب نظریه علی بیان کنیم داریم:

«وجود» و «ماهیت» متلازم‌اند، اگر و تنها اگر یا یکی از این دو معلول دیگری باشد یا هر دو معلول علت دیگری به نام C باشند.

بر اساس نظریه علی، برای این‌که وجود و ماهیت متلازم باشند سه حالت قابل فرض است: یا ماهیت علت وجود باشد؛ یا وجود علت ماهیت باشد؛ یا هر دو معلول امر سوم به نام C باشند. ملاصدرا ادعا می‌کند محال است که هر دو «وجود» و «ماهیت» معلول علت دیگری به نام C باشند، چراکه ماهیت غیرمجموع است و معلول واقع نمی‌شود. وی در این باره که یکی از «وجود» و «ماهیت» معلول دیگری باشد ادعا می‌کند محال است «ماهیت» علت وجود باشد، زیرا لازم است ماهیت قبل از وجود موجود باشد و این محال است. از این رو، تنها یک راه باقی می‌ماند و آن این‌که «وجود» علت «ماهیت» باشد.

تا این جا هیچ مشکلی به نظر نمی‌رسد؛ بین ماهیت و وجود رابطه تلازم برقرار بوده و وجود علت ماهیت است. اما به نظر می‌رسد عبارات بعدی ملاصدرا مشکل ساز باشد. وی پس از بیان این‌که وجود علت ماهیت است ادعا می‌کند: «لکن لا بمعنی أنه مؤثر فی الماهیة». وی ادعا می‌کند این‌که وجود علت ماهیت است به معنای تأثیر ماهیت در وجود نیست، چراکه ماهیت غیرمجموع است، بلکه علیت وجود برای ماهیت به این معناست که وجود اصل در تحقق و ماهیت تابع آن است. این تبعیت ماهیت از وجود به معنای تبعیت یک موجود از موجود دیگر نیست، زیرا تبعیت یک موجود از موجود دیگر به معنای علیت

مصطلح است. ملاصدرا برای توضیح بیش‌تر از استعاره سایه و صاحب سایه استفاده می‌کند و می‌گوید تبعیت ماهیت از وجود هم‌چون تبعیت سایه از صاحب سایه (شخص) و تبعیت شبح از صاحب شبح است. از نظر او ویژگی تبعیت سایه از صاحب سایه و شبح از صاحب شبح این است که رابطه میان آن‌ها رابطه تأثیر و تأثر نیست. به بیان دیگر، صاحب سایه تأثیری (به معنای علت فاعلی) در سایه ندارد.^{۱۴} آن‌چه در این‌جا مشکل‌ساز است این است که پس از آن‌که ادعا می‌شود بین وجود و ماهیت رابطه تلازم برقرار است، ادعا می‌شود علتی میان وجود و ماهیت نیست. از این‌رو، براساس ادعای ملاصدرا میان وجود و ماهیت رابطه تلازم برقرار است، ولی علتی در کار نیست. این ادعا را، اگرچه در ادبیات بحث در سنت اسلامی به آن اشاره نشده است، می‌توان مثال نقضی علیه نظریه علی در نظر گرفت. به بیان دیگر، مثالی از رابطه تلازم میان دو شیء در دست داریم که به رابطه علی فروکاسته نمی‌شود، درست برخلاف ادعای نظریه علی. حال اجازه دهید به مثال نقض دیگری اشاره کنیم.

ب) رابطه تلازمی ماهیت و لوازم آن

براساس ادعای ملاصدرا بین ماهیت و لوازم ماهیت رابطه تلازم برقرار است، اما رابطه علی برقرار نیست. در ادامه دو مثال از لوازم ماهیت را بررسی می‌کنیم.

ملاصدرا «امکان» را از لوازم ماهیات امکانی می‌داند. وی در این باره می‌گوید:

متن ۱۱: «[...] لكونه [أی، الامكان] من لوازم الماهیات الإمكانية كما أن الحدوث من لوازم الوجودات الحادثة»^{۱۵} (ملاصدرا ۱۳۶۰: ۳۶).

براساس این ادعا می‌توان گزاره زیر را به دست آورد:

امکان لازم ماهیت (مثلاً انسان) است.

ملاصدرا در جایی دیگر زوجیت را به عنوان یکی از لوازم عدد ۴ معرفی می‌کند:

متن ۱۲: «أن لازم الماهية كثبوت الزوجية للأربعة [...]»^{۱۶} (ملاصدرا ۱۹۸۱: ج ۱، ۹۱).

براساس ادعای فوق می‌توان گزاره زیر را به دست آورد:

زوجیت لازم ماهیت (عدد ۴) است.

حال اجازه دهید به عبارت دیگری از ملاصدرا نگاهی بیندازیم:

متن ۱۳: «كل ماهية من الماهيات ملزومة لشيء منها بمعنى امتناع انفكاكه عنها و إن لم يكن

هناك اقتضاء و تسبب»^{۱۷} (ملاصدرا ۱۳۵۴: ۲۲).

در عبارت فوق، ملاصدرا ادعا می‌کند اگرچه بین ماهیت و لازم ماهیت تلازم برقرار است، ولی رابطه علیت (اقتضا و تسبب) برقرار نیست. بر این اساس می‌توان گزاره زیر را به‌دست آورد:

اگر x از لوازم ماهیت m باشد، آن‌گاه بین x و m علیتی برقرار نیست. باتوجه به سه گزاره‌ای که از عبارات ملاصدرا به‌دست آوردیم می‌توانیم استدلال زیر را ارائه کنیم:

A3:

۱. امکان از لوازم ماهیت (مثلاً انسان) است؛
۲. زوجیت از لوازم ماهیت (عدد ۴) است؛
۳. اگر x از لوازم ماهیت m باشد، آن‌گاه بین x و m علیتی برقرار نیست؛
۴. بنابراین، بین امکان و ماهیت (انسان) علیتی برقرار نیست؛
۵. بنابراین، بین زوجیت و ماهیت (عدد ۴) علیتی برقرار نیست.

باتوجه به آنچه در بالا آمد، اکنون دو مثال نقض علیه نظریه علی در دست داریم: یکی «ماهیت انسان و امکان» و دیگری «ماهیت عدد ۴ و زوجیت». بنابر ادعای ملاصدرا، میان «ماهیت انسان و امکان» و نیز میان «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» رابطه تلازم برقرار است. اما بنابر استدلال A3 که برگرفته از ادعاهای خود ملاصدراست، علیتی میان آن‌ها وجود ندارد. بنابراین، مثال‌هایی در دست داریم که در آن‌ها رابطه تلازمی برقرار است، ولی رابطه علی برقرار نیست.

۹. بررسی مثال‌های نقض

اجازه دهید خلاصه‌ای از آنچه را تا بدین‌جا بررسی کردیم مرور کنیم. همان‌طور که دیدیم، مخالفان نظریه علی مثال نقض متضایفان (استدلال A1) را علیه این نظریه ارائه کرده و درمقابل، مدافعان این نظریه با ارائه استدلال A2 درمقام پاسخ به اشکال برآمدند. همان‌طور که دیدیم، استدلال A2 در پاسخ به مثال نقض متضایفان ناکام ماند. در ادامه مثال‌های نقض دیگری را ارائه کردیم که برگرفته از عبارت‌های یکی از مدافعان نظریه علی، یعنی ملاصدرا، بود. بنابراین، تا الان مثال‌های نقض نظریه علی عبارت‌اند از: «متضایفان»، «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت». ویژگی همه این مثال‌ها این است که در آن‌ها تلازم میان دو چیز وجود دارد،

حال آن که رابطه علی میانشان نفی شده است (و این برخلاف نظریه علی است). در این بخش قصد داریم بنیم مدافعان نظریه علی چگونه می‌توانند با این مثال‌های نقض برخورد کنند. درابتدا، مثال‌های نقض برگرفته از ادعاهای یکی از طرف‌داران نظریه علی، یعنی ملاصدرا، را بررسی می‌کنیم و سپس به بررسی مثال نقض کلاسیک بر نظریه علی، یعنی متضایفان، می‌پردازیم.

همان‌طور که گفتیم، مثال‌های نقضی هم‌چون «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» پیش‌روی طرف‌داران نظریه علی و به‌طور خاص ملاصدرا قرار دارد. در مورد این مثال‌ها، به‌نظر می‌رسد طرف‌داران نظریه علی دو راه پیش‌رو دارند:

الف) دست‌برداشتن از نظریه علی و حفظ تلازم و نیز انکار علیت درمورد مثال‌های فوق؛

ب) حفظ نظریه علی و دست‌برداشتن از حداقل یکی از دو ادعای (۱) وجود تلازم میان دو شیء؛ (۲) عدم علیت میان آن‌ها، درخصوص مثال‌های فوق:

ملاصدرا به‌عنوان طرف‌دار نظریه علی، درصورت انتخاب راه الف، از این ادعا که رابطه تلازم میان دو شیء به رابطه علیت فروکاسته می‌شود دست برداشته است، ولی درعوض می‌تواند به وجود رابطه تلازم و انکار رابطه علیت درمورد مثال‌های فوق پای‌بند باشد.

اما درصورت تمایل به حفظ نظریه علی، یعنی پیمودن مسیر ب، ملاصدرا باید یا علیت میان «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» را انکار کند یا بپذیرد که میان آن‌ها تلازمی وجود ندارد. اما به‌نظر می‌رسد انکار تلازم میان آن‌ها هزینه سنگینی برای مدافعان نظریه علی باشد، زیرا دست‌کم درمورد برخی از این مثال‌ها، مثلاً «ماهیت عدد ۴ و زوجیت»، نمی‌توان منکر تلازم شد.

حال اجازه دهید پیش‌نهادی را بررسی کنیم که شاید بتواند به طرف‌داران نظریه علی کمک کند. ویژگی این پیش‌نهاد این است که با ارائه تفسیری از علیت، از یک‌طرف نظریه علی را حفظ می‌کند و از طرف دیگر مثال‌های نقض «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» را توضیح می‌دهد. غلام‌رضا فیاضی و سیدمصطفی موسوی اعظم در مقاله «چیستی علیت تحلیلی: طرحی نو از انقسام علیت در فلسفه اسلامی» (فیاضی و موسوی اعظم ۱۳۹۳) و حسن معلمی در کتاب

حکمت صدرایی: شرح و تعلیقه بر شواهد الربوبیه (معلمی ۱۳۹۳: ۶۱-۷۹) علیت را به علیت خارجی و علیت تحلیلی تقسیم می‌کنند. براساس این تقسیم‌بندی، علیت، علیت خارجی، و علیت تحلیلی این‌گونه تعریف می‌شوند (فیاضی و موسوی اعظم ۱۳۹۳):

- **علیت:** رابطه توقف میان دو معنا.

- **علیت خارجی:** رابطه توقف میان دو معنا، که لازمه آن دو وجود متغایر است.

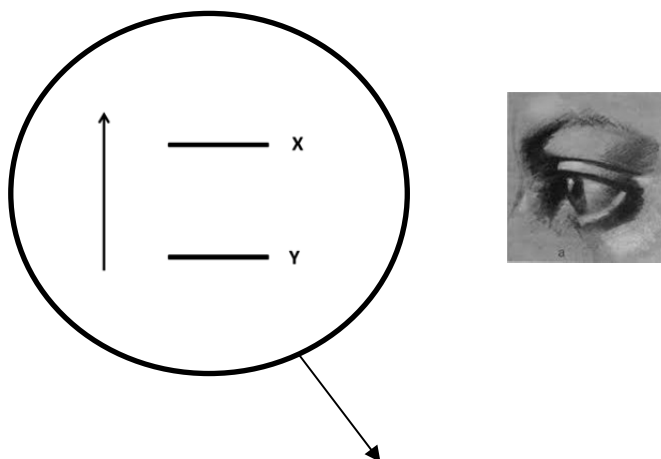
- **علیت تحلیلی:** رابطه توقف میان دو معنا، که دو وجود مغایر ندارند، بلکه به یک وجود موجودند.

برای مثال، علیت آتش برای سوختن پنبه علیت خارجی و علیت امکان برای احتیاج علیت تحلیلی است.

براساس تعاریف فوق از علیت، می‌توان گفت اگر علیت مطرح شده در نظریه علی را اعم از علیت خارجی و علیت تحلیلی در نظر بگیریم، آن‌گاه می‌توان مثال نقض‌های «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» را توضیح داد. براساس این پیش‌نهاد، درمورد مثال نقض‌های مذکور، اگر علیت خارجی میان «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» انکار شود، ولی علیت تحلیلی پذیرفته شود، از آن‌جاکه علیت مطرح در نظریه علی اعم از خارجی و تحلیلی است، می‌توان ادعا کرد که درمورد این مثال‌ها علیت (تحلیلی) و تلازم برقرار است. بنابراین، این مثال‌ها اساساً مثال نقضی بر نظریه علی نخواهند بود. بنابراین، اگر تقسیم علیت به خارجی و تحلیلی درست باشد، به‌نحو سازگار هم می‌توان نظریه علی را حفظ و هم علیت (خارجی) را انکار کرد. اما انکار علیت خارجی به‌معنای انکار علیت تحلیلی نیست و بنابراین، به‌یک‌معنا، می‌توان گفت میان آن‌ها کماکان علیت برقرار است.

حال اجازه دهید به مثال کلاسیک این نزاع، یعنی متضایفان، بپردازیم. همان‌طور که دیدیم، مدافعان نظریه علی سعی کردند با ارائه استدلال $A2$ برای دفاع از گزاره P : « x و y معلول علت سومی اند» به مثال نقض متضایفان پاسخ دهند. دیدیم که استدلال $A2$ قادر نبود از گزاره P دفاع کند. اما آیا راه دیگری پیش‌روی مدافعان نظریه علی برای دفاع از P وجود دارد؟ در ادامه پیش‌نهادی ارائه خواهیم کرد که شاید بتواند به‌نحوی از گزاره P دفاع کند. پیش از ارائه این پیش‌نهاد باید تذکر دهیم که پیش‌نهاد پیش‌رو را نباید استدلالی به نفع P دانست، بلکه باید به آن به‌منزله تبیینی برای درستی P نگریست.

به شکل زیر توجه کنید:

وضعیت V + دستگاه ادراکی = علت تامه

در این شکل x بالا و y پایین است (نسبت به محور سمت چپ که جهت آن رو به بالا انتخاب شده است). بنابراین، میان بالابودن x و پایین بودن y تضایف برقرار است. حال اگر بتوان تبیینی ارائه کرد و براساس آن بتوان نشان داد که بالابودن x و پایین بودن y معلول علت سومی اند، موفق شده ایم از گزاره P دفاع کنیم. به نظر می رسد که چنین تبیینی در دست باشد. وقتی به وضعیتی که در آن x بالاتر از y قرار دارد نگاه می کنیم، در واقع، در حال مشاهده وضع اموری در جهانیم که در آن x و y در نسبت خاصی با یکدیگر قرار دارند که متفاوت با وضعیتی در جهان است که مثلاً y بالاتر از x قرار دارد. اجازه دهید این وضعیت را V بنامیم. حال هنگامی که وضعیت V در جهان خارج برقرار است و به آن وضعیت با کمک دستگاه ادراک حسی مان نگاه می کنیم، آن گاه سه مفهوم را با یکدیگر و همزمان درک می کنیم: بالابودن x، پایین بودن y، و رابطه بالایی - پایینی، که در این حالت بالابودن x و پایین بودن y در رابطه تلازم با یکدیگر قرار دارند. در این حالت می توان گفت که دو تضایف در این جا، یعنی بالابودن x و پایین بودن y، معلول علت سومی اند. آن علت سوم عبارت است از وضعیت V در جهان به همراه دستگاه ادراکی ما (هنگامی که به وضعیت V در جهان می نگریم). در واقع، وضعیت V در جهان به همراه دستگاه ادراکی ما برای متضایفان حقیقی (بالابودن x و پایین بودن y) علت تامه محسوب می شوند. براساس این پیش نهاد، کماکان طرف داران نظریه علی می توانند از این مسئله دفاع کنند که متضایفان هر دو معلول علت سوم اند و بنابراین، مثال نقضی بر نظریه علی محسوب نمی شوند.

۱۰. نتیجه گیری

در این مقاله سعی کردم نزاعی را در سنت اسلامی به تصویر بکشم: آیا رابطه تلازمی میان دو شیء رابطه‌ای اصیل است یا این که به رابطه‌ای بنیادی‌تر میان دو شیء فروکاسته می‌شود؟ بیان شد که پاسخ فیلسوفان مسلمان به این پرسش مثبت است. نشان دادم در پاسخ به این سؤال که «رابطه تلازم میان دو شیء به چه رابطه‌ای فروکاسته می‌شود؟» عمدتاً دو نظریه رقیب در سنت اسلامی شکل گرفته است. براساس یکی از این نظریه‌ها که آن را نظریه علی نام نهادم، رابطه تلازم میان دو شیء فقط و فقط به رابطه علی میان دو شیء فروکاسته می‌شود. مخالفان نظریه علی مثال نقض متضایفان را مطرح می‌کنند و از این طریق نشان می‌دهند رابطه تلازم میان دو شیء لزوماً به رابطه علی میان آن‌ها فروکاسته نمی‌شود، بلکه رابطه دیگری به نام رابطه تضایف میان اشیا نیز می‌تواند سبب تلازم میان آن‌ها شود. از این رو، مخالفان نظریه علی نظریه جای‌گزینی را مطرح می‌کنند که آن را نظریه علی - تضایفی نام نهادم که براساس آن رابطه تلازمی میان دو شیء یا به رابطه علی یا به رابطه تضایفی فروکاسته می‌شود. در ادامه، نشان دادم که مدافعان نظریه علی سعی می‌کنند با ارائه استدلال A2 به اشکالی پاسخ دهند که طرف‌داران نظریه علی - تضایفی مطرح می‌کنند. طرف‌داران نظریه علی بیان می‌کنند که متضایفان مثال نقض نظریه‌شان نیست، زیرا خود متضایفان معلول علت سومی اند. بیان کردیم که هدف آن‌ها از ارائه استدلال A2 دفاع از گزاره P: «x و y معلول علت سومی اند» بود. اما همان‌طور که نشان دادم، استدلال A2 برای دفاع از P نامعتبر است. در ادامه، مثال نقض‌های دیگری را از عبارت‌های یکی از مدافعان نظریه علی، یعنی ملاصدرا، استخراج کردم و نشان دادم آن‌ها نیز نظریه علی را تهدید می‌کنند. به همین دلیل سعی کردم راه‌های ممکن برون‌رفت از مشکل مثال‌های نقض را بررسی کنم. به همین منظور، دو پیش‌نهاد مطرح کردم. پیش‌نهاد اول با کمک گرفتن از تمایز میان علیت تحلیلی و علیت خارجی قصد داشت به مثال‌های نقض «وجود و ماهیت»، «ماهیت انسان و امکان»، و «ماهیت عدد ۴ و زوجیت» پاسخ دهد. مطابق این پیش‌نهاد علیت را در نظریه علی باید اعم از علیت تحلیلی و علیت خارجی فهم کرد. بنابراین، در این مثال‌ها که رابطه تلازمی میان طرفین برقرار است علیت وجود دارد، ولی علیت تحلیلی، و نه علیت خارجی. از این رو، این مثال‌ها دیگر مثال نقض نخواهند بود. پیش‌نهاد دوم برای حل مثال نقض کلاسیک این نزاع، یعنی متضایفان، ارائه شد. براساس این پیش‌نهاد، با ارائه تبیینی سعی کردم نشان دهم چگونه متضایفانی مانند بالا بودن x و پایین بودن y معلول علت

سومی اند که علتی تامه است: وضعیتی از جهان هست که در آن x بالاتر از y قرار دارد، هنگامی که با دستگاه ادراکی خود به آن وضعیت نگاه می‌کنیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. شایان ذکر است که این گزاره شرطی و سایر گزاره‌های شرطی مانند آن در این مقاله را باید به معنای گزاره حقیقیه فهم کرد. با تشکر از داور محترم مجله حکمت معاصر برای تذکر این نکته سودمند.

۲. ترجمه: و از این جا معلوم می‌شود که وجود علاقه لزومیه میان واجب‌الوجود و واجب‌الوجود مفروض دیگر صحیح نیست. اگر فرض کنیم علاقه لزومیه تنها میان اموری تحقق می‌یابد که بعضی از آن امور علت موجب بعضی دیگر باشند، یا این که علاقه لزومی بین اموری تحقق می‌یابد که معلول علت واحده و مشترکی باشند، یا با واسطه یا بی‌واسطه، پس همانا می‌دانیم انفکاک اموری که بینشان علاقه علی معلولی و افتقار و ارتباطی (با واسطه یا بی‌واسطه) وجود ندارد، نزد عقل جایز است.

۳. ترجمه: مراد از تکافو بین دو چیز در وجود تلازم عقلی بین آن دو است، به طوری که هریک از آن دو به حسب ذاتش استدعای وجود دیگر را دارد و از انفکاک از آن ابا دارد. این همان معنای وجوب بالقیاس الی الغیر است که غیر از وجوب بالغیر است. اما وجوب بالقیاس الی الغیر میان شیء تنها وقتی رخ می‌دهد که یکی توسط دیگری واجب شود یا این که هردوی آن‌ها توسط شیء سوم که میان آن دو پیوندی ایجاد می‌کند واجب شوند. پس هر دو شیئی که یکی توسط دیگری وجوب پیدا نکرده باشد و همچنین آن دو توسط شیء سوم که میانشان پیوندی ایجاد کند، به طوری که آن شیء سوم هریک از آن دو را به وسیله دیگری یا هم‌راه دیگری واجب سازد، واجب نشده باشند، میان آن دو شیء در وجود تلازمی وجود ندارد و عقل از در نظر گرفتن یکی بدون در نظر گرفتن دیگری ابایی ندارد.

۴. ترجمه: رابطه تلازم تنها در صورتی میان دو شیء برقرار است که یکی از متلازمین علت موجب دیگری باشد یا این که هردوی آن‌ها معلول علتی خارجی باشند.

۵. ترجمه: درباره هردو شیئی که یکی از آن دو، علت دیگری نیست یا هردوی آن‌ها معلول شیئی دیگر نیستند، جایز نیست که رفع یکی از دو شیء علت رفع دیگری باشد.

۶. ترجمه: بنابراین ممکن نیست که دو واجب مفروض تکافوی وجودی داشته باشند در حالی که تعلق به علت ندارند. [برای تکافوی آن‌ها] یا باید یکی از آن‌ها اول بالذات [= علت] باشد یا این که علت خارجی دیگری [غیر از این دو] باشد تا هردوی این واجب‌های مفروض را واجب کند یا به این صورت که علاقه‌ای لزومیه بین آن دو برقرار کند یا به این صورت که هردو را

واجب کند تا علاقه‌ای لزومیه میان آن‌ها پیدا شود. (ترجمه از شرح‌الاهیات شفا اثر مصباح‌یزدی، و با کمی اصلاح نقل شده است «مصباح‌یزدی ۱۳۹۱: ۳۵۴»).

۷. ترجمه: حقیقتاً تلازم حاصل نمی‌شود مگر توسط علت موجب. این تلازم یا بین علت موجب و معلولش است یا بین دو معلول آن علت موجب؛ نه برحسب اتفاق، بلکه به این صورت که علت موجب اقتضای تعلق را نسبت به هریک از دو معلول دارد؛ همان‌طور که در آینده ذکر خواهد شد. هر دو شیئی که یکی از آن دو، علت موجب دیگری نباشد و نیز هیچ‌گونه تعلق هم به شیء سوم نداشته باشند، هیچ‌گونه تعلق به یکدیگر ندارند و فرض وجود یکی جدای از دیگری ممکن است. اما جمهور فلاسفه به این امر متفطن نشده‌اند و گمان برده‌اند که بین دو شیئی که یکی علت دیگری نیست و نیز ارتباط آن‌ها اقتضای شیء سوم را ندارد نیز تلازم برقرار است. و در این مورد به متضایفان مثال زده‌اند.

۸. خواجه نصیر در اساس‌الاعتباس (خواجه ۱۳۶۱: ۷۵-۷۶)، و ابن‌سینا در بخش قیاس از منطق شفا (ابن‌سینا ۱۴۰۴ ق ب: ۲۳۴)، به گونه‌ای سخن گفته‌اند که گویا رابطه تلازمی میان دو شیء یا به رابطه علی فروکاسته می‌شود یا به رابطه تضایفی. براساس این دسته از متون، ممکن است تصور شود رابطه تضایفی فروکاستنی به رابطه علی نیست. اما باید به این نکته توجه کرد که درست است که در متون خواجه نصیر و ابن‌سینا در باب منطق علیت و تضایف درمقابل هم قرار داده شده‌اند، ولی این متون در مورد فروکاهش یکی از آن‌ها، یعنی تضایف، به دیگری، یعنی علیت، ساکت است. از این رو، از این متون نمی‌توان نتیجه گرفت که در تحلیلی عمیق‌تر تضایف به علیت فروکاسته نمی‌شود. همان‌طور که در ادامه خواهیم دید، طرف‌داران نظریه علی، از جمله ابن‌سینا و خواجه، استدلالی ارائه می‌کنند تا نشان دهند در تحلیلی عمیق‌تر رابطه تضایف نهایتاً به رابطه علی فروکاسته می‌شود. با تشکر از داور محترم مجله حکمت معاصر برای تذکر این نکته سودمند.

۹. ترجمه: و هیچ‌یک از متضایفان به وسیله دیگری واجب نمی‌شود، بلکه به هم‌راه دیگری واجب می‌شود و واجب‌کننده آن‌ها علتی است که آن دو را جمع می‌کند، و هم‌چنین دو ماده یا دو موضوع یا دو موصوف برای متضایفان [به وسیله دیگری واجب نمی‌شود] و وجود دو ماده یا دو موضوع برای دو مضاف به تنهایی کافی نیست، بلکه به وجود شیء سوم که بین آن دو را جمع کند نیاز است.

۱۰. ترجمه: اما بسیاری از فلاسفه از جمله ابوالبرکات بغدادی، امام رازی، و صاحب اشراق به این امر متفطن نشده‌اند و گمان برده‌اند که تلازم میان دو شیئی که یکی علت دیگری نیست توسط امر ثالثی که ارتباطی را میان دو شیء ایجاد کند صورت نمی‌گیرد و ایشان برای نشان دادن این امر متضایفان را مثال زده‌اند. این مطلب گمانی باطل است که شیخ به ابطال آن اشاره می‌کند.

۱۱. ترجمه: و هیچ‌یک از متضایفان به‌وسیله دیگری واجب نمی‌شود، بلکه به‌همراه دیگری واجب می‌شود. و واجب‌کننده آن‌ها علتی است که آن دو را جمع می‌کند، و هم‌چنین دو ماده یا دو موضوع یا دو موصوف برای متضایفان [به‌وسیله دیگری واجب نمی‌شود] و وجود دو ماده یا دو موضوع برای دو مضاف به‌تنهایی کافی نیست بلکه به وجود شیء سومی که بین آن دو را جمع کند نیاز است؛ به این علت که یا وجود هریک از دو مضاف و حقیقتش به‌گونه‌ای است که با دیگری است [ذاتش به‌گونه‌ای است که با دیگری معیت دارد]، پس اگر چنین باشد وجود فی‌ذاته هریک از آن‌ها غیر واجب‌الوجود است. بنابراین، ممکن الوجود، و در نتیجه معلول خواهد بود. همان‌طور که گفتیم علت هریک مکافئش در وجود نیست. پس علت هریک امر دیگری خواهد بود. پس هریک از متضایفان علت علاقه‌ای که بینشان وجود دارد نیست، بلکه آن امر سوم علت علاقه است.

۱۲. این مطلب دلالت بر این دارد که وی متضایفان را دو متضایف حقیقی در نظر گرفته است.

۱۳. ترجمه: همانا میان وجود و ماهیت موجود به‌وسیله آن ملازمه عقلیه برقرار است، نه ملازمه‌ای اتفاقی بلکه ملازمه معهود میان حکما. لازم است یکی از متلازمان – [همان] تلازمی که عقلی است [و نه اتفاقی] – یا به‌وسیله متلازم دیگر متحقق شده باشد یا هر دو ایشان به‌وسیله امر سومی که سبب ایجاد ارتباط میان آن دو می‌شود متحقق شده باشند. شق دوم [این‌که وجود و ماهیت متحقق به‌وسیله امر ثالث باشند] صحیح نیست؛ زیرا یکی از آن‌ها، یعنی ماهیت، در ذات خودش برای خودش غیرمجموع و غیرموجود است؛ همان‌طور که در جای خود براهینی را به‌نفع آن اقامه کرده‌ایم. بنابراین، شق اول باقی می‌ماند. سپس، جایز نیست تا ماهیت مقتضی وجود باشد، زیرا [لازمه‌اش این است که] قبل از وجود موجود باشد و این محال است. حق آن است که از میان آن دو [یعنی ماهیت و وجود] آنچه بر دیگری تقدم دارد وجود باشد، اما نه به این معنا که آن [یعنی وجود] در ماهیت تأثیر بگذارد، زیرا همان‌طور که گذشت ماهیت غیرمجموع است، بلکه به این معنا که وجود در تحقق اصل بوده و ماهیت تبع آن باشد. [هم‌چنین] نه به این شکل که موجودی تابع موجود [دیگری] است، بلکه هم‌چون تبعیت سایه از شخص [صاحب سایه] و تبعیت شیخ از ذی‌شیخ بدون هیچ تأثیر و تأثیری. بنابراین، وجود موجود است به‌صورت فی‌نفسه بالذات و ماهیت موجود است به‌وسیله وجود یا بالعرض. پس این دو به‌وسیله این اتحاد متحدند.

۱۴. به‌نظر می‌رسد مثال «تبعیت سایه از صاحب سایه» در سنت اسلامی برای بیان نوع خاصی از رابطه میان دو شیء استفاده می‌شود. از جمله کسانی که از این مثال استفاده می‌کند ملاصدرا است. ظاهراً این مثال در جایی استفاده می‌شود که قرار است رابطه‌ای میان دو شیء برقرار باشد ولی این رابطه از سنخ رابطه علیت که رابطه تأثیر و تأثر است نیست. رابطه‌ای که ملاصدرا بین وجود و ماهیت در نظر دارد بسیار شبیه نوعی از رابطه است که در متافیزیک تحلیلی معاصر از آن

فروکاهش تلازم به علیت؛ نزاعی در سنت فلسفه اسلامی (امیرحسین زادیوسفی) ۱۳۵

سخن گفته می شود. این رابطه ابتدا (Grounding) نام دارد. برای مطالعه بیش تر درباره این نوع از رابطه بنگرید به: (Bliss and Trogdon 2016)

۱۵. ترجمه: [...] به این سبب که امکان از لوازم ماهیات امکانی است، همان طور که حدوث از لوازم وجودات حادث است.

۱۶. همانا لازم ماهیت، هم چون ثبوت زوجیت برای عدد ۴ [...]...

۱۷. ترجمه: هر ماهیتی از ماهیات لازمه‌ای از آن‌ها دارد، به این معنا که ماهیت از لازمه‌اش منفک نمی شود؛ اگرچه میان آن‌ها [ماهیت و لازمه ماهیت] اقتضا و علیت وجود ندارد.

کتاب نامه

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ق الف)، الشفاء (الهیات)، تصحیح سعید زائد و الاب قنواتی، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ق ب)، الشفاء (منطق، کتاب القیاس)، تصحیح سعید زائد، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۸)، نه‌ایة الحکمه، تصحیح و تحقیق غلامرضا فیاضی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

طوسی، نصیرالدین (۱۳۶۱)، أساس الاقتباس، تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

طوسی، نصیرالدین (۱۳۷۵)، شرح الأشارات و التنبیحات، قم: نشر البلاغة.

فیاضی، غلامرضا و سیدمصطفی موسوی اعظم (۱۳۹۳)، «چیستی علیت تحلیلی: طرحی نو از انقسام علیت در فلسفه اسلامی»، معرفت فلسفی، س ۱۲، ش ۱.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱)، شرح الهیات شفا، ج ۱، تحقیق و نگارش محمدباقر ملکیان، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

معلمی، حسن (۱۳۹۳)، حکمت صدرایی: شرح و تعلیقه بر شواهد الربوبیه، قم: حکمت اسلامی.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۵۴)، المبدأ و المعاد، تصحیح سیدجلال‌الدین آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰)، الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، تصحیح و تعلیق سیدجلال‌الدین آشتیانی، مشهد: مرکز الجامعی للنشر.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱)، الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، بیروت: دار احیاء التراث.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (بی تا)، الحاشیه علی الهیات الشفاء، قم: بیدار.

موسوی اعظم، سیدمصطفی (۱۳۹۵)، «کارکردهای علیت تحلیلی در برهان»، معرفت فلسفی، س ۱۴، ش ۲.

- Bliss, Ricki and Kelly Trogdon (2016), "Metaphysical Grounding", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.):
<<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/grounding/>>.
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh (1983 a), *Al-Shifā', al-Ilāhiyyāt; The Book of Healing, Theology*, Sa'īd Zā'id and al-Ab Qanawātī (ed.), Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library [In Arabic].
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh (1983 a), *Al-Shifā', al-Manṭiq, Kitāb al-Qiyās (The Book of Healing, Logic, the Book of Syllogism)*, Sa'īd Zā'id (ed.), Qom: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library [In Arabic].
- Khwāja Naṣīr al-Dīn Ṭūsī (1982), *Asās al-Iqtibās (The Ground for the Acquisition of Knowledge)*, Mudarris Raḍawī (ed.), Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Khwāja Naṣīr al-Dīn Ṭūsī (1996), *Sharḥ al-Ishārāt wa-l-Tanbīhāt (Exposition of Remarks and Admonitions)*, vol. 1-3, Qom: al-Balāgha Press [In Arabic].
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn (2009), *Nihāyat al-Ḥikma (The Ultimate Wisdom)*, Ghulāmriḍā Fayyāḍī (ed.), Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute [In Arabic].
- Fayyāḍī, Ghulāmriḍā, and Sayyid Muṣṭafā Mūsawī A'zam (2014), "Chīstī 'Illiyat Taḥlīlī: Ṭarḥī Naw az Inqisām 'Illiyat dar Falsafā Islāmī" ("The Whatness of Analytic Causation: A New Proposal about the Division of Causation in Islamic Philosophy"), *Ma'rifat Falsafī* vol. 45, no. 1 [In Persian].
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī (2012), *Sharḥ Ilāhiyyāt Shifā' (Exposition of the Theology of the Book of Healing)*, Muḥammad Bāqir Malikiyān (ed.), vol. 1, Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute Press [In Persian].
- Mu'allimī, Ḥasan (2014), *Ḥikmat Ṣadrā'ī: Sharḥ wa Ta'līqa bar Shawāhid al-Rubūbiyya (Sadraean Wisdom: Exposition and Commentary on Lordly Witnesses)*, Qom: Ḥikmat Islāmī Publications [In Persian].
- Mullā Ṣadrā (1975), *Al-Mabda' wa-l-Ma'ād (The Origin and the Resurrection)*, Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī (ed.), Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy [In Arabic].
- Mullā Ṣadrā (1981), *Al-Shawāhid al-Rubūbiyya fi-l-Manāhij al-Sulūkiyya (The Lordly Witnesses in the Ways of Spiritual Journey)*, Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī (ed.), Mashhad: Al-Markaz al-Jāmi'ī li-l-Nashr [In Arabic].
- Mullā Ṣadrā (1981), *Al-Ḥikmat al-Muta'āliya fi-l-Asfār al-'Aqliyya al-Arba'a (The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys)*, vol. 1-9, Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth [In Arabic].
- Mullā Ṣadrā (n.d.), *Al-Ḥāshiya 'alā Ilāhiyyāt al-Shifā' (The Commentary on the Theology of the Book of Healing)*, Qom: Bīdār Publications [In Arabic].
- Mūsawī A'zam, Sayyid Muṣṭafā (2016), "Kārkardhāyi 'Illiyat Taḥlīlī dar Burhān" ("The Functions of Analytic Causation in Demonstrative Proof"), *Ma'rifat Falsafī*, vol. 54, no. 2, [In Persian].